

МИЛЛИЙ ЎЗЛИК, ИСТИҚЛОЛ ВА ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯЛАРИ ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИНИНГ АЗАЛИЙ ОРЗУСИ

Оринов Даврон Хайитбаевич
Жамоат хавфсизлиги университети
кафедра бошлиғи ўринбосари, подполковник

Туркистон жадидлари томонидан ўз даврида кўтарилган муаммолар, бугунги кунимиз учун ҳам ўзининг долзарблигини сақлаб келмоқда. “Уларнинг ҳаёти ва жасорати бугунги тинч ва осойишта кунларга осонлик билан эришилмаганини эслатиб, миллий истиқлолимизни, жонажон Ватанимизни кўз қорачиғидай асрашга доимо даъват этиб туради”¹.

Жумладан, жадидлар ўлкани тараққиётга эришувини билимли ёшлар кўлида деб билганлар ва уларни ривожланган мамлакатларга таълим олиш учун юбориш, хорижий тилларни ўрганиш, замонавий илм-фан ва техникани эгаллаш каби масалаларни кўтарганлар.

XIX аср охиридан маърифатпарварлик оқими сифатида пайдо бўлган жадидчилик ҳаракати, XX аср бошларидан эътиборан ўзининг тадрижий ривожланиш босқичида янги бир даврга кирди. Ушбу даврдан то Туркистон Мухторияти тугатилгунга қадар Фарғона жадидлари ўз сиёсий ташкилотлари, оммавий нашрларига эга бўлдилар. Бу даврда жадидчилик ўз олдига кенг ислохотчилик мақсадларини қўйган ижтимоий-сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилди.

Туркистон тараққийпарварлари меросини ўрганишнинг яна бир муҳим томони шундаки, улар бундан 100 йиллар муқаддам юрт мустақиллиги ва ёш авлод илм-маърифатпарварлиги масаласини айнан улар олға сурган эдилар. Жадидлар мамлакатнинг замонавий, дунёвий ривожланган давлатлар қаторига қўшилишнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий-маиший шартлари

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Жадидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик ғоялари” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига табригидан. // Халқ сўзи. 2023 йил, 12 декабрь.

хақида фикр юритганлар ва бу борада маълум даражада амалий фаолият кўрсатганлар. Таъкидлаш жоизки, жаҳонда глобаллашув даврида хатарли ва таҳдидли мафкуравий жараёнлар кечаётган бир пайтда таълимни миллий кадриятлар, таълим-тарбия ва маърифатпарвар сиймолар мероси асосида бўлажак мутахассисларнинг касбий-ижтимоий тайёргарлигини такомиллаштириш масаласи долзарб вазифалардан бири сифатида белгиланмоқда.

Мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек, “... ўтган асрнинг бошларида юртпарвар, миллатпарвар боболаримиз “жадидчилик”, яъни, янгилашиш ва эркинлик, адолат ва тенглик, илм-маърифат ва миллий ўзлиқни англаш ғояларини байроқ қилиб, кураш майдонига мардона чиққанларини барчамиз яхши биламиз. Бу улуғ зотларнинг мақсади - жаҳолат ва қолоқлик гирдобида қолиб келаётган Туркистон халқини дунёвий илм-фан, илғор касб-хунарлар билан қуроллантириб, умумбашарий ривожланиш йўлига олиб чиқишдан иборат эди. ... Афсуски, юртимизда большевиклар диктатураси ўрнатилгани, чор мустамлакачилик сиёсати янгича шаклда давом эттирилгани маърифатпарвар боболаримизга ўз мақсад-муддаоларини тўлиқ амалга ошириш имконини бермади.

Лекин уларнинг эзгу орзу-ниятлари халқимизнинг қон-қонида, тарихий хотирасида сақланиб қолди ва ҳануз яшамоқда, десак, айтиш ҳақиқатни айтган бўламиз.

Шу маънода, бугунги кунда бутун халқимизнинг қалбидан чуқур жой олган, умуммиллий ҳаракатга айланиб бораётган “Янги Ўзбекистон” ғояси замирида ана шундай улуғ аждодларимиз, умуман олганда, миллий тарихимизда Биринчи ва Иккинчи уйғониш даврларига асос солган аллома боболаримизнинг орзу-интилишлари ва армонлари ҳам мужассам, десак, адашмаган бўламиз.”²

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: «...Тарих хотираси, ... миллий ўзлиқни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди...ўзбек олимларининг

² Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. // Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Янги Ўзбекистон” газетаси бош муҳаррири Салим Дониёровнинг саволларига жавоблари. “Янги Ўзбекистон” газетаси 2021 йил 17 август сони.

куч ғайратлари билан тарихимизнинг кўпдан-кўп ғоят муҳим саҳифалари, энг аввало, ... XIX аср охири - XX аср бошлари тарихи янгидан кашф этилди»³.

Таълим-тарбия билан шуғуланувчи профессор-ўқитувчиларимизнинг ҳозирги кундаги долзарб вазифаларидан бири, ўтмишимиздаги ҳар бир ҳодиса ва воқеа маълум ижтимоий-сиёсий, ғоявий муҳит таъсирида юз берганлигини ҳисобга олган ҳолда, асосли ҳужжатларга таяниб, ушбу воқеа, ҳодисаларни ҳар томонлама чуқур ўрганиш ҳамда таҳлил қилишдан иборатдир.

Жадидчилик ҳаракати вакиллари илмий, маънавий меросини ўрганиш бугунги кунда шунинг учун ҳам долзарбки, бу ҳаракат вакиллари истиқлолимиз учун ўша даврдаёқ кураш бошлаганлар. Аввал бошда маърифат соҳасида фаолият кўрсатган жадидлар, аста-секин ижтимоий тараққиёт курашчилари сифатида майдонга чиқдилар.

Жадидчилик дастлаб маданий - маърифий оқим сифатида пайдо бўлганлиги табиийдир, албатта. Чунки, илғор мусулмон зиёлилари ижтимоий ва мустамлақачилик зулмининг асосий сабабларини замонавий илм-фан ютуқларидан беҳабарликдан ва маориф ишларидаги қолоқликдан изладилар. Шу сабабли, улар мавжуд ижтимоий муаммоларни ҳал этишнинг ягона йўли таълим ислоҳоти деб қарадилар ва маърифатпарварлик, ана шу ғоялар асосида ёш авлодни тарбиялашга асосий эътибор бердилар. Янги усул мактаблари, кутубхоналар очдилар, дарслик, ўқув қўлланмалари ёздилар ва нашр эттирдилар.

Айни пайтда улар таълим-тарбия жараёнда ёшлар таълим-тарбиясида инсон ҳуқуқлари, миллий, диний, иқтисодий эркинликлар кафолотланган, ҳуқуқий-демократик миллий давлатчиликнинг назарий асосларини яратишга ҳаракат қилдилар.

Таъкидлаш жоизки, «...Ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур...»⁴. Бугун ўтмишимизда рўй берган улкан ижтимоий-сиёсий ҳаракат-жадидчилик ҳам янгидан, ҳолисона ўрганилиши лозим бўлган тарихий жараёнлар жумласидандир.

3 Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолотлари.-Тошкент: Ўзбекистон, 1997.-Б.140-141.

4 Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ //Мулоқот.-1998.-№5.-Б. 13.

Дарҳақиқат, сўнгги йилларда жадидчилик ҳаракатини ўрганишда бир қанча ишлар амалга оширилди. Туркистон жадидчилик ҳаракати ҳақида адабиётчи, тарихчи, файласуф, сиёсатчи ва профессор-ўқитувчи олимларимиз томонидан бир қатор илмий мақола ва рисоалар чоп этилди. Олиб борилаётган бу илмий тадқиқотлар умумий жадидчилик ҳаракати учун тааллуқлидир. Бинобарин, Туркистон жадидчилигининг йирик марказлари-Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива ва Фарғонада кенг кўламда жадидчилик ҳаракати авж олганлиги, мазкур ҳаракатни махсус тадқиқот объекти сифатида таълим-тарбия ва ватанпарварлик таълимоти нуқтаи назардан ўрганишни тақозо этади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейингина жадидчиликка объектив-ҳолисона баҳо бериш, уларнинг илмий, маънавий салоҳиятини ёритиш имконияти пайдо бўлди. Бу ўринда тарихчи ва адабиётчи олимларимизнинг хизматлари бекиёсдир. Жадидчилик ҳаракати моҳиятини очиқ беришда адабиётчи олимларимиздан У. Долимов, Ш. Ризаев, Ш. Турдиев, Б. Қосимов, С. Қосимов ва бошқаларнинг бир қатор мақола ва рисоалари муҳим ўрин тутди⁵.

Жумладан, Б. Қосимов ўзининг Исмоилбек Гаспиралига бағишланган рисоласида жадидчиликнинг келиб чиқиш илдизлари, «Усули савтия» мактабларининг таълим тизими, жадидчилик ҳаракатининг моҳиятини анча кенг ёритиб берган. Б.Қосимовнинг ушбу рисоласи жадидчиликни умумтуркий жараён ва мустамлакачиликка қарши қаратилган зиёлилар ҳаракати сифатида олиб қаралиши билан ҳам қадрлидир.

Ш. Ризаевнинг «Жадид драмаси» асари ҳам, алоҳида эътиборга молик бўлиб, ўрганилаётган давр муаммолари ечимини топиш учун аҳамиятлидир. Муаллиф ўз асарида жадид адабиёти, хусусан драматургиясининг пайдо бўлиш сабаблари, тарихий-ижтимоий шароит, эскилик ва янгилик ўртасидаги ғоявий курашлар, жадидларнинг маърифатпарварлик ҳаракати босқичлари, янги усул мактабларининг очилиши, тараққийпарварлар асос солган газета ва

5 Қосимов Б. Фитрат //Санъат.-1991.-№12.-610-12; ўша муаллиф: Исмоилбек Гаспирали.-Т.:Ғофур Ғулом номидаги нашриёт бирлашмаси,1992.-Б.48; Турдиев Ш. Маърифатпарвар мураббий //Совет Ўзбекистони.-1992.-10 май. Долимов У. Исҳоқхон Ибрат.-Тошкент: Шарқ, 1994.-144 б.; Қосимов С. Маърифатпарварлик шеърляти //Гулистон.-1995.-№4.-Б.50-53.; Ризаев Ш. Маърифатпарварликдан маърифатчиликгача //Тафаккур.-1995.-№1.-Б.74-79.; ўша муаллиф : Жадидчилик //Маърифат.-1996.-30 март.

журналлар, дастлабки пьесалар, жадид театрчилиги тарихи каби масалаларни ёритиб берган.

XIX аср охири XX аср бошлари Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатлари, хусусан, жадидчилик ҳаракати тарихини ёритиб беришда тарихчи олимларимиз ҳам сўнгги пайтларда талайгина ишлар қилдилар. Бу ўринда Р. Абдуллаев, С. Аъзамхўжаев, Д. Алимова, Ҳ. Узоқов, С.Холбоев, Р. Шамсуддинов ва бошқаларнинг мақола ва рисоаларини келтириш ўринлидир⁶.

Жумладан, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг атоқли вакиллари ижтимоий-сиёсий фаолиятларини ёритиб беришда тарихчи олима Д. Алимованинг илмий тадқиқотлари ғоят аҳамиятлидир. Унинг мақола ва рисоаларида Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаевларнинг жадидчилик ҳаракати тарихида тутган ўринлари ҳолисона талқин этилди⁷. Жумладан, уларда Туркистон жадидларининг раҳнамоси Маҳмудхўжа Бехбудийни ўз ватанининг дунёдаги ривожланган мамлакатлар қаторидан фақат билим ва маърифат тараққиёти туфайлигина жой олиши мумкинлигини кўра олган, миллий ватанпарвар деб таърифлайди⁸.

Тарихчи олим Р. Шамсуддинов томонидан чоп этилган кўплаб илмий мақолалар Фарғона водийсидаги жадидлар томонидан тузилган «Тараққийпарвар» ва «Ғайрат» жамиятлари, бу жамиятларнинг рус социал-демократлари билан олиб борган алоқалари ҳақида қимматли маълумотларни беради⁹.

6 Шамсуддинов Р. Жадидчилик ҳақиқат ва уйдирма //Мулоқот.-1991.-№11.-Б.19-20.; Абдуллаев Р. Миллий-сиёсий ғоялар тарихидан //Инсон ва сиёсат.-1991.-№9.-Б.87-94. Аъзамхўжаев С. Шўрои Исломия асли қандай эди? //Фан ва Турмуш.-1992.-№5-6.-Б.18-19.; Узоқов Ҳ. Матбуот ва миллий истиқлол //Халқ таълими.-1995.-№5-6.-Б.1-12.; Абдуллаев Р. Общероссийские политические организации Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан.-Т.:Фан, 1996.-С.39-51.; Алимова Д. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан.-Т.: Фан, 1996.-С.8-20.; ўша муаллиф: Ҳақ олинур берилмас //Ўзбекистон адабиёти ва санъати.-1997.-14фев.; Холбоев С. Мунаввар Қори //Мулоқот.-1997.-№1.-Б.24-25. ва бошқалар.

7 Алимова Д. Файзулла Хўжаев ва жадидчилик //Ф. Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар.-Т.:Фан, 1997.-Б.37-47.; ўша муаллиф: Жадидчилик мустақиллик даври тарихчиси талқинида. Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар.-Т.: Эльдинур, 1998.-Б.11-24.

8 Алимова Д. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан.-Т.: Фан, 1996.-С.11.

9 Шамсуддинов Р. Жадидчилик ҳақиқат ва уйдирма //Мулоқот.-1991.-№11-12.- Б.19-20.; ўша муаллиф: Андижонда жадидчилик ҳаракати. Андижоннома.-Андижон, 1992.-Б.38.

Тарихчи олим С.С. Аъзамхўжаев ўзининг Туркистон Мухторияти тарихига бағишланган илмий тадқиқотларида жадидлар томонидан Андижон ва Қўқонда тузилган жамиятлар, Туркистон Мухториятини ташкил этишда иштирок этган Фарғоналик жадидлар фаолияти ҳақида қисман тўхталиб ўтади¹⁰. Аъзамхўжаевнинг тадқиқотлари Фарғона водийсидаги маҳаллий зиёлилар томонидан тузилган ташкилотлар ҳақидаги янги ҳужжатларга бойлиги билан ҳам аҳамиятлидир.

Мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда, “Жадидлар томонидан ташкил этилган янги усулдаги мактаблар, театр, кутубхона ва музейлар, газета ва журналлар, Туркистон фарзандларини чет элларга ўқишга юбориш мақсадида тузилган хайрия жамиятлари халқимизни неча асрлик ғафлат уйқусидан уйғотди, миллий озодлик ҳаракати учун беқиёс куч берди”¹¹.

Дарҳақиқат, жадидчилик ҳаракатининг Туркистон ўлкасида ёйилиб, янги тузилган жамият ва ташкилотлар, уларнинг фаолиятини ўрганиш, жадидларнинг ўлкадаги бошқа сиёсий ташкилотларга муносабатларини ёритиб бериш, жадидларнинг маърифатпарварлик фаолиятлари: мактаб, мадраса, матбуот ва театр санъати соҳасидаги фаолиятларини очиб бериш ёшларнинг давлат ва жамият ҳаётига дахлдорлик туйғусини шакллантириш ва мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Хулоса қилиб, Мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда, “Буюк маърифатпарвар боболаримиз томонидан олға сурилган ғоявий-сиёсий, ижтимоий-маърифий ва ҳуқуқий-ахлоқий қарашлар, турли миллат ва элатлар ўртасида бағрикенглик ва ҳамжиҳатлик тамойилларини қарор топтириш билан бирга, миллий манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилган интилишлар ҳозирги мураккаб ва таҳликали замонда барчамиз, аввало, ёшларимиз учун чинакам ибрат намунасиدير¹².

10 Агзамходжаев С.С. Туркистон Мухторияти: Борьба за свободу и независимость (1917-1918гг.): Автореф. Дис...д-ра. ист. наук.-Т., 1996.-С.29.; ўша муаллиф: Туркистон Мухторияти.-Т.:Фан, 1996.-Б.21, 45.

¹¹ Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. // Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Янги Ўзбекистон” газетаси бош муҳаррири Салим Дониёровнинг саволларига жавоблари. “Янги Ўзбекистон” газетаси 2021 йил 17 август сони.

¹² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Жадидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик ғоялари” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига табригидан. // Халқ сўзи. 2023 йил, 12 декабрь.